

УДК 314.15-026.48 (497.11) "195/...";
314.114:33 (497.11) "195/..."

Оригиналан научни рад

Original scientific work

Мила А. Павловић
Александар Радивојевић
Љиљана Димитријевић

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У НАСЕЉИМА ОПШТИНЕ СОКОБАЊА ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Извод: Територија општине Сокобања у демографском погледу представља специфичан геопростор. У другој половини XX века започео је у насељима општине Сокобања интензиван процес демографских промена. Промене броја становника одликује стално смањење базирано на негативној стопи природног прираштаја као и знатним емиграцијама. Изузев Сокобање, јединог градског насеља на проучаваном простору, сва остала насеља током анализираних периода бележе константно опадање броја становника. Основни носилац промена на територији општине је градско насеље Сокобања, која привлачи становништво и делује као пол раста. Са друге стране сеоска насеља, услед миграција и негативног природног прираштаја, представљају пол демографског пада становништва. Разлог за овакво стање можемо наћи и у чињеници да структура привреде на овом простору, током XX века није обезбеђивала запослење ни адекватан стандард становништву нити развоју насеља, што је резултирало знатним емиграцијама на релацији село-град, али и ван граница ове општине, према Београду и другим већим центрима у Србији.

Кључне речи: промене, становништво, општина Сокобања, насеља, развој

Abstract: Municipality of Sokobanja represents a specific geo-space in demographic aspect. In the second half of the 20th century an intensive process of demographic changes has begun in the populated structures of this municipality. Changes in number of inhabitants are characterized by a constant reduction based on negative population growth rate and significant emigrations as well. Besides Sokobanja, the only town settlement in the studied area, all other settlements has recorded a constant reduction in number of inhabitants during the analyzed period. The basic carrier of changes in the territory of Sokobanja Municipality is the Sokobanja town settlement which attracts inhabitants and acts like center of growth. On the other hand, rural settlements, due to migrations and negative population growth rate, represent an area of demographic decrease of inhabitants. Reason for this situation can be found in the fact that the trade structure in this area during the 20th century did not provide employment nor adequate standard of inhabitants, nor contributed to development of the settlements, which brought to significant emigration on the village – town relation, but also emigrations out of this Municipality toward Belgrade and other bigger city centers in Serbia.

Key words: changes, population, municipality of Sokobanja, settlements, development

Увод

Територија општине Сокобања захвата простор у централном делу Источне Србије, између Тимочког басена са једне, и Моравског басена са друге стране. У регионално-географском погледу припада Планинско-котлинско-долинској макрорегији, а мезорегији Источна Србија (Павловић М., 1995). Налази се на додиру Карпатске и Балканске Србије, између Ртња на северу, Слемена и Крстатца на истоку, Девице, Озрена и Лесковика на југу и југоистоку, Оштроковца, Бељевине и Буковика на западу и југозападу. Територија општине захвата површину од 515,5 km², где је према резултатима последњег пописа 2002. године живело 18 571 становник. Савремену мрежу насеља општине Сокобања чини 25 насеља, од којих само Сокобања, према управно-административном критеријуму има статус градског насеља.

На основу веродостојних археолошких налаза закључује се да је територија општине Сокобања настањена од давнина. Најстарији трагови насељености на овом простору датирају још из доба палеолита (локалитети "Пећурски камен" и "Маркова пећина"). У доба неолита, на локалитету "Требич" постојала је људска насеобина. Из каснијег праисторијског доба постоје налази који припадају трећем миленијуму пре наше ере, односно са прелазом из неолита у бронзано доба. Из тог периода су археолошки налази са локалитета "Врелска чука" и "Поповица", као и са терена у околини Шарбановца, Врмце и Рујевице. За вишевековни боравак Римљана на овом простору везују се остаци античког друма и Сокограда, у чијем су темељу пронађени остаци римских зидина са водоводним цевима. За време Византије и Српске средњевековне државе ова територија је била гранична област Бугарске државе. У доба турске владавине Сокобања је била једна од већих и насељенијих области Видинског санџака (Савић О., 1977). У том периоду "Бања" се у историјским списима помиње као посебан кадилук у оквиру Видинског санџака, са седиштем среског судије.

Досадашња антропогеографска истраживања утврдила су да је територија општине Сокобања насељавана од краја XVII и током XVIII и XIX века. Најинтензивнија миграциона кретања на овом простору била су након ослобођења од Турака 1833. године (Весић Ж., 1976). Ова територија насељавана је становништвом различитих миграционих струја (шопско-торлачко-загорска, вардарско-моравска, динарска и косовско-метохијска). Међутим, потребно је истаћи да је горе наведени период уједно важио и као период знатних емиграција са овог простора. Емиграционе струје махом су биле усмерене ка западу, с тога се ова област може сматрати и као етапна "станица" за кретање Тимочког и Шопског становништва као Моравској долини (Дакић Б., 1967). Након ослобођења од Турака 1833. године територију данашње општине Сокобања насељавало је 6 098 становни-

ка. У периоду између пописа 1834. и 1868. године број становника се повећао на 12 137, а крајем XIX века, према резултатима пописа из 1884. године на овом простору је живело 16 396 становника. Процес насељавања наставио се и после Балканских и Првог сватског рата, али са смањеним интензитетом. Позитивне промене у демографском развоју, са извесним прекидима наставиле су се и после Другог светског рата, све до пописа 1953. године. Од тада је, па све до почетка XXI века, овај простор захваћен негативним демографским процесом

Савремене демографске промене

Савремене демографске промене у општини Сокобања у највећој мери биле су последица економских фактора, природног обнављања и миграција становништва. Број становника ове општине током целе друге половине XX века стално се мењао. Општи тренд ових промена било је константно смањење броја становника. Изузев благог повећања у периоду 1948–1953. година, до краја XX века број становника је опао са 26 818 (1953) на 18 571 у 2002. години.

У периоду 1953–2002. година опадање броја становника је забележено у сва 24 насеља, а само Сокобања, као једино градско насеље бележи пораст. Пораст броја становника који је забележен у Сокобањи више је резултат механичког него природног кретања становништва. Импликације изазване оваквим променама довеле су до стварања изразитих процеса депопулације и деаграризације. Становништво и функције се концентришу Сокобањи, док залеђе остаје чисто аграрно. Биолошка депопулација захватила је сва сеоска насеља у општини, без изузетака, што је довело и до процеса демографског старења и стварања старачких домаћинстава.

У другој половини XX века у општини Сокобања дошло је и до битних промена и у броју и структури домаћинстава. Овај процес се манифестовао

Табела 1. – Број становника и домаћинстава на територији општине Сокобања

Година	Број становника	Индекс	Број домаћинстава	Индекс	Средњи број чланова у домаћинству
Општина Сокобања					
1948.	23 733	100	4 934	100	4,8
1953.	26 818	112	5 176	104	5,18
1961.	24 285	104	5 190	104	4,69
1971.	23 932	101	5 711	103	4,19
1981.	23 394	99	6 090	123	3,84
1991.	21 948	92	6 183	125	3,54
2002.	18 571	78	5 919	119	3,17

Сокобања (г)					
1948.	3 729	100	1 073	100	3,47
1953.	3 984	106	1 147	106	3,47
1961.	4 227	113	1 322	123	3,19
1971.	5 554	148	1 809	168	3,07
1981.	7 204	193	2 451	228	2,93
1991.	8 439	226	2 844	265	2,96
2002.	8 407	225	2 953	275	2,88
Остала насеља					
1948.	20 004	100	3 861	100	5,18
1953.	22 834	114	4 029	109	5,66
1961.	20 058	100	3 853	99	5,20
1971.	18 378	91	3 902	101	4,70
1981.	16 190	81	3 639	94	4,44
1991.	13 059	65	3 339	86	3,91
2002.	10 164	51	2 966	76	3,46

Извор: *Попис становништва 2002. године, Упоредни преглед броја становника и броја домаћинства, РЗС, Београд.*

у повећању броја домаћинства и смањењу броја чланова у њима. Структура домаћинства исказана бројем и средњим бројем чланова у њима, на овом простору представља одраз историјских и економских фактора (Кочић В., 2007). Из групе историјских фактора најзначајнији су ратна страдања, услови живота, распадање патријархалне породичне задруге, контрола рађања исказана кроз систем ”једног детета” (која је нарочито заступљена на простору источне Србије). Из групе економских фактора доминантни су економски и привредни развој, спроведене аграрне реформе, миграције на релацији село-град, промена образовне и квалификационе структуре становништва, итд. Током целог посматраног периода (1948–2002) у општини Сокобања се све до последњег пописа уочава константан раст броја домаћинства. Од 1948. до 2002. године број домаћинства се увећао са 4 934 на 5 919 (индекс промена 119). Максимални број домаћинства забележен је пописом 1991. године и износио је 6 183, што је за 79,8% више у односу на 1948. годину. Највећи пораст броја домаћинства забележен је у међупописном интервалу 1961–1971. године, са 5 119 на 5 711 или за 592 домаћинства. До највећих промена дошло је у градском насељу. У Сокобањи је број домаћинства повећан са 1 073 на 2 953 (индекс 275). У сеоским насељима, услед негативних демографских промена, број становника је смањен са 3 861 на 2 966 (индекс 76). Просечан број чланова домаћинства општине Сокобања, током анализираних периода износи 4,2 члана. Међутим, у периоду после 1953. године средњи број чланова у домаћинству је у константном опадању. Разлози за овакав негативан развојни процес су пре свега у негативном природном прираштају, неповољној старосној структу-

ри, смањењу стопа нупцијалитета, повећању стопа диворцијалитета, али и изражених миграција на релацији село-град. Средњи број чланова је смањиван са 4,8, колико је било приликом пописа 1948. година, на 3,17 у 2002. години. Највеће смањење било је 1961–1971. и 1991–2002. године. Посматрано по типу насеља до највећих промена у средњем броју чланова домаћинства је дошло у сеоским насељима. Средњи број чланова у сеоским насељима је смањен са 5,2 на почетку периода на 3,5 у 2002. години. У градском насељу смањење средњег броја чланова у домаћинству је било слабијег интензитета, са 3,5 (1948) на 2,9 колико је било 2002. године.

Општина Сокобања припада демографском рејону у коме је негативан природни прираштај евидентан у дужем временском периоду. Од 1961–2002. године на територији ове општине остварене су суштинске и квалитативне промене у кретању природног прираштаја, и то као резултат константног опадања наталитета и раста морталитета. Опадање природног прираштаја вршило се константно од почетне стопе која је 1961. године имала вредност од -2,1‰, до вредности од -9,9‰, која је остварена у 2002. години. Сеоска насеља имају негативан природни прираштај током целе друге половине XX века, а кулминација оваквог процеса забележена је у међупописном интервалу 1981–1991. година, чак -11,1‰. Стопа природног прираштаја у једином градском насељу на територији општине је позитивна све до последње декаде XX века, од када је захваћена стагнацијом.

Испољене тенденције у кретању природног прираштаја, нарочито у сеоским насељима, одраз су неусклађености у биолошкој сфери развоја сеоског становништва, која се јавља као последица промена у структурама становништва ових насеља и то, пре свега, изменама у старосној и полној структури.

Опадање природног прираштаја, промене у старосно-полној структури, као и изражене миграције на релацији село-град, условиле су и старије становништво општине Сокобања, и то, пре свега, становника сокоба-

Табела 2. – Природни прираштај становништва у општини Сокобања

	1961.		1971.		1981.		1991.		2002.	
	Број	‰	Број	‰	Број	‰	Број	‰	Број	‰
Опш. Сокобања	-51	-2,1	-16	-0,7	-149	-6,4	-249	-11,3	-185	-9,9
Сокобања (г)	10	2,4	19	3,4	30	4,2	12	1,4	-33	-3,9
Остала насеља	-61	-3,1	-35	-1,9	-179	-11,1	-261	-19,3	-152	-14,9

њских села. Демографско старење, на почетку XXI века, представља озбиљан демографски проблем општине Сокобања. Индекс старења становништва ове општине за 1953. годину износио је 0,53, што значи да су се становници Сокобање на почетку друге половине XX века налазили на прагу демографске старости. У сеоским срединама индекс старости је био 0,58.

Процес старења наставио се и у периоду 1961–1971. година. Од 25 насеља, изузев Сокобање која је у том периоду још увек била на прагу демографске старости, остала 24 насеља су у том међупописном интервалу зашла у стадијум демографске старости. Све ниже стопе наталитета, као и све слабији pull фактори, условили су да се старење становништва на територији ове географске целине настави и током свих каснијих пописа. У периоду 1981–1991. године са индексом старења од 1,22 и просечним годинама старости од 41,8, ова општина се налазила у стадијуму дубоке демографске старости. Према попису из 2002. године индекс старења се повећао на 1,83, просечне године старости становништва на 45,3 тако да је ова општина зашла у стадијум најдубље демографске старости. Посматрано по типу насеља, само је Сокобања још увек у стадијуму дубоке демографске старости, а најлошија ситуација је у сеоским насељима Раденковац, Ново Село и Језеро, у којима преовлађују старачка домаћинства¹. Промене у полном саставу становништва посматране територије, током целог периода, не показују битније измене. Имајући у виду карактеристике укупног кретања становништва ове општине, промене у полној структури се налазе под снажним утицајем историјских и друштвено-економских чинилаца. Поред промена изазваних изменама биолошких чинилаца, најважнији фактор промена у овом саставу становништва јесте утицај миграционе компоненте. Већа смртност мушког становништва у току Другог светског рата у знатној мери је утицала на измене у полном саставу становништва општине Сокобања. Опадање фертилитета и смртности, уз изражени процес унутрашњих и спољашњих миграција створили су услове за одржавање јачег континента женског становништва током целе друге половине XX века. Тако је на 1 000 жена 1948. било 953,2 мушкараца, 1953. године 946,7 а 2002. године 937 мушкараца. Непромењена слика полног састава добија се и када се ова структура анализира и по типу насеља. И у Сокобањи, и у сеоским насељима процентуални удео женског становништва, током целе друге половине XX века, незнатно је већи од мушког дела популације.

Привредни развој општине Сокобања, који је започео крајем шездесетих година XX века, довео је и до знатних промена у економским структурама становништва. Ове промене изазване прерасподелом и трансфером радне снаге из примарног, ка секундарним и терцијарним делатностима, довеле су и до стварања лоше структуре радне снаге на релацији рурални-урбани део општине. Паралелно са процесом индустријализације, текао је и процес деаграризације и поларизације, који су довели до концентрације непољопривредног становништва и радне снаге у Сокобањи. У

¹ Попис становништва 1981. године, Документационе табеле, СЗС, Београд и Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години, Пол и старост, Подаци по насељима, књ. 2, РЗС, Београд.

исто време залеђе је остало чисто аграрно и са доста неповољном демографском структуром преосталог становништва.

У другој половини XX века општа стопа активности је у константном опадању. Општа стопа активности је у периоду 1953–2002. смањена са 63,7 на 46,8 односно смањена је за 16,9%. Овакав негативан развојни процес резултат је опадања укупног броја становника, али и знатних миграционих кретања радне снаге ван територије ове општине. Сеоска насеља током целог анализаног периода бележе већу стопу активности: 67,6 (1953) и 48,2 (2002) у односу на једино градско насеље 43,7 (1953) и 44,9 (2002). Већа стопа активности резултат је, пре свега старења сеоске популације, које настаје услед одласка младих из пољопривреде, што са друге стране условљава продужење радне ангажованости старијих пољопривредника.

Табела 3. – Структура становништва које обавља занимање перма активности и типу насеља

Година	Општина Сокобања		Сокобања (г)		Остала насеља	
	Активно станов.	Стопа актив.	Активно станов.	Стопа акти.	Активно станов.	Сопа актив.
1953.	17 152	63,7	1 743	43,7	13 950	67,6
1961.	15 869	65,3	1 796	42,5	14 073	70,2
1971.	16 400	68,5	2 248	40,5	14 152	77,1
1981.	13 766	58,8	3 184	44,2	10 582	65,4
1991.	11 955	54,5	3 763	44,6	8 192	60,6
2002.	8 687	46,8	3 785	44,9	4 902	48,2

Извор: *Попис 1953, Основни подаци о становништву, књ. 15, Београд, 1960; Попис 1961, Активност и делатност, књ. 15, Београд, 1965; Попис 1971, Делатност, књ. 10, Београд, 1973; Попис 1981, Табеле 114 и 115, СЗС, Београд, 1983; Попис 1991, Становништво, активност и пол, књ. 7, СЗС, Београд, 1994. и Попис 2002, Становништво, активност и пол, књ. 5, РСЗ, Београд, 2003.*

Процес индустријализације у другој половини XX века довео је до трансфера становништва према делатности, што је условило раст броја активног становништва у свим делатностима, осим у пољопривреди. Структура промена активног становништва по обележју пољопривредно-непољопривредно од 1953–2002. године увек је била на страни непољопривредног. Број запослених у аграру од 1953. до 2002. године смањен је са 14 975 на 3383, или за 40,2%. За разлику од пољопривреде, број запослених у индустрији и рударству, током истог периода, порастао је за 11,8%.

Смањење броја аграрног становништва и његов прелазак у друге делатности, довео је и до структурних промена у секторима делатности.

Промене структура активног становништва према секторима делатности у другој половини XX века кретале су се у правцу апсолутног смањења броја активних лица у примарном сектору и опадању њиховог релативног

Табела 4. – Активно становништво општине Сокобања које обавља занимање по секторима делатности

Година	Примарни		Секундарни		Терцијарни		Квартарни	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1953.	13 907	86,8	694	4,3	272	1,7	488	3,2
1961.	13 371	84,2	1 213	7,6	370	2,3	596	3,6
1971.	13 320	81,2	1 136	6,9	392	2,4	870	5,3
1981.	10 772	73,8	1 713	11,7	1 026	7,1	1 113	7,6
1991.	475	9,6	1 644	33,2	1 718	37,2	1 374	26,9
2002.	85	2,6	1 190	36,6	425	13,1	1 207	37,1

учешћа у укупном активном становништву. Општина Сокобања је према резултатима пописа из 1953. године, на основу односа примарног, секундарног и терцијарног сектора, показивала изразите аграрне карактеристике. Те пописне године примарни сектор је учествовао са 86,8%, секундарни са 4,3% а терцијарни са 1,7% од укупног броја активног становништва. У свим каснијим међупописним интервалима, на рачун апсолутног смањења и опадања релативног удела примарног сектора повећавао се број активних лица у делатностима секундарног и терцијарног сектора. Тако је, према попису из 2002. примарни сектор смањен на 2,6% или за чак 82,2%. У истом временском периоду удео секундарног сектора увећан је са 4,3% на 36,6%, а терцијарног и квартарног са 4,9% на 50,2%. Овакав смер промена остварен је у свим типовима насеља општине Сокобања.

Закључак

Територију општине Сокобања током друге половине XX века карактерише негативан развојни процес демографских промена. Остварени негативни развојни процес резултат је пре свега неповољне економске ситуације од средине XX па све до почетка XXI века. Број становника је у константном опадању. Са променама укупног броја становника мењао се и однос градског и сеоског становништва. Током друге половине XX века градско становништво је константно расло на рачун сеоског, а нарочито је интензиван раст био крајем шездесетих и у седамдесетим годинама XX века. Полна структура током целог периода не показује битније промене. У другој половини XX века, у општини Сокобања остварен је већи број женског становништва, и то како у Сокобањи, тако и у сеоским насељима. У истом периоду растао је број домаћинства. Пораст броја домаћинства пратило је опадање величине домаћинства изражене просечним бројем чланова. Као резултат недовољног биолошког обнављања становништва у општини Сокобања евидентан је процес демографског старења, који је у готово свим насељима зашао у фазу најдубље демографске старости. Про-

мене у старосној структури кретале су се у правцу смањивања учешћа младих и повећања удела старијих и старих старосних група, што указује на процес старења популације општине Сокобања. На процес старења у највећој мери утицали су негативна природни прираштај, неповољна биолошка структура становништва, али и изражене миграције на релацији селоград. Општина Сокобања припада демографском реону у коме је негативан природни прираштај евидентан у дужем временском интервалу. Од 1961. до 2002. константно су бележене негативне вредности природног прираштаја, а најнижа вредност је регистрована од 1971–1981. године. Током друге половине XX века удео активног становништва је у сталном опадању, што је резултирало и сталним смањивањем опште стопе активности.

Развојем непољопривредних делатности у Сокобањи, током шездесетих година XX века покренут је трансфер радне снаге из примарног у секундарни и терцијарни сектор делатности, а то је довело до промена и у социо-економским структурама. Удео пољопривредног у укупном становништву је у сталном опадању, што указује не интензиван процес деаграризације. Становништво и радна снага концентришу се у Сокобањи, док залеђе остаје чисто аграрно и са изузетно неповољном демографском структуром преосталог становништва.

ЛИТЕРАТУРА

- Марковић, Ђ. Ј., Павловић, А. М. (1995). *Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора)*. Београд: Савремена администрација.
- Савић, О. (1977). *Градови и мања средишта Источне Србије*. Београд: Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Посебна издања, књ. 27.
- Весић, Ж. (1976). *Становништво и миграције у Источној Србији*. Београд: Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Посебна издања, књ. 19.
- Дакић, Б. (1967). *Сокобањска котлина, економско-географска студија*. Београд: Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Посебна издања, књ. 19.
- Којић, В. (2007). *Становништво Југоисточне Србије*. Ниш: Завод за урбанизам града Ниша.

Mila A. Pavlović
Aleksandar Radivojević
Ljiljana Dimitrijević

DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE SETTLEMENTS OF SOKOBANJA COMMUNE DURING THE SECOND HALF OF XX CENTURY

Summary

The municipality of Sokobanja is located in central Serbia and belongs to the mountain-valley-ravine macro-region and the mezzo-region of eastern Serbia. It is seated at the

junction of the Carpathian and Balkan Serbia, between the mountains of Rtanj in the north, Slemen and Krstatac in the east, Devica, Ozren and Leskovik in the south and southeast, and Oštrokovac, Beljevina and Bukovik in the west and southwest. The municipality covers the area of 505.5 km² with the population of 18,571, according to the 2002 census. Given its geographical position, it functions as a plug zone between the Morava and Timok basin. Its position is highly advantageous with respect to the major traffic routes and courses of economic development in Serbia, as it is only 30 km away from the E75 highway and is part of the major regional highway Aleksinac-Sokobanja-Knjaževac. According to the administrative criteria, the municipality of Sokobanja is a constituent part of the Zaječar county. The town of Sokobanja is the administrative, cultural, and economic center of the municipality, 240 km southeast of Belgrade. In the second half of the 20th century, the municipality of Sokobanja suffered negative developing processes, which has since been manifest in a constant decrease of the population and increased migration trends. One of the main causes for negative demographic changes is a poor economic situation in this region of Serbia. Over the last two decades of the 20th century, the economy in this municipality failed to create a climate that would disfavor the migration, in particular, of young people. It is for this reason that a large portion of the working population has left the municipality.